

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

АНДРЕЄВ Андрій Сергійович

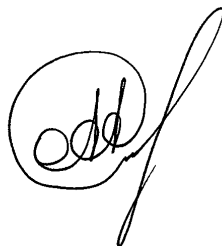
УДК 94:35.07:341.43-054.3:[32.019.5+316.75](477)(1944/1953)

**АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ СЕРЕД
«ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ» З УКРАЇНИ (1944-1953 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник

кандидат історичних наук, професор
Ветров Ігор Георгійович,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, факультет історичної освіти,
професор кафедри джерелознавства та
спеціальних історичних дисциплін.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Лисенко Олександр Євгенович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії Другої світової війни;

кандидат історичних наук
Чернявський Валерій Валерійович,
Миколаївський обласний краєзнавчий музей,
заступник директора з наукової роботи.

Захист відбудеться «26» квітня 2017 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою : 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «25» березня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Опинившись «заручником» ідеологічного протистояння «холодної війни» другої половини 1940-х – першої половини 1980-х рр. проблема репатріації в СРСР практично не вивчалася, а її західні студії хибували на обмеженість джерельної бази. Крах однопартійної системи, демократизація суспільного життя, розпад СРСР і часткове відкриття раніше втаємничених фондів радянських архівів у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. поклали початок системному аналізу міжнародно-правових аспектів репатріації, механізмів її організації й методів повернення радянських громадян на батьківщину, кількісних показників і підсумків цього процесу, негативних сторін сталінської примусової репатріації тощо. Українські історики вивчають тему повернення на батьківщину переміщених осіб здебільшого як прикладний аспект у контексті загальної проблеми остарбайтерів, її регіональних вимірів, або ж аналізують організаційно-структурні складові радянської репатріаційної вертикалі на території Української РСР у 1944-1953 рр. Поряд із цим малодослідженою залишається ідеологічно-пропагандистська складова в діяльності радянських органів репатріації в Україні на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період. Досі поза увагою істориків перебувають завдання радянської ідеології й пропаганди в контексті роботи з репатріантами-українцями, функціональне забезпечення агітаційно-пропагандистської роботи, напрямки, форми, методи та особливості ідеологічно-пропагандистської обробки поверненців в Україну на різних етапах репатріаційного процесу.

Наукова актуальність вивчення механізмів впливу ідеології та пропаганди тоталітарної держави на свідомість власних громадян, які впродовж певного часу перебували за її межами, посилюється необхідністю розробки в сучасних умовах ефективної державної контрпропагандистської стратегії, здатної протидіяти інформаційній війні розв'язаній Російською Федерацією проти України. Суспільна значимість аналізу українських сторінок репатріації в межах дисертаційної теми зумовлюється особливою важливістю моральної компенсації жертвам нацизму й сталінізму в Україні, відновленням історичної справедливості стосовно мільйонів українців уполітованих в повоєнні роки на підставі лише одного факту їх перебування на території ворога, відродження й збереження історичної пам'яті поколінь війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках ініціативної наукової тематики кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена вченою радою університету 28 лютого 2011 р., протокол № 7 та уточнено 1 грудня 2016 р., протокол № 4.

Мета дисертаційної роботи – полягає в комплексному, різнорівневому й багатоаспектному аналізі мотивацій, напрямків, форм, методів і особливостей агітаційно-пропагандистської діяльності органів радянської влади серед переміщених осіб і репатріантів з України на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких конкретних дослідницьких **завдань**:

- *окреслити* застосовані в дисертації методологію, методи дослідження, *з'ясувати* окремі спеціальні терміни; *встановити* повноту джерельного забезпечення теми, *висвітлити* стан розробки означеної проблеми в радянській, зарубіжній та вітчизняній історіографії;

- *встановити* місце і роль ідеологічної складової в діяльності радянських органів репатріації в Україні в роки Другої світової війни і повоєнний період, а також завдання, що переслідувалися тоталітарним режимом в процесі пропагандистської обробки репатріантів-українців;

- *проаналізувати* функціональне забезпечення ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами у прикордонній смузї та в областях Української РСР у 1944-1953 рр.; *висвітлити* її об'єкти, основні напрямки, форми й методи;

- *розкрити* специфіку становлення ідейно-пропагандистської роботи серед репатріантів з України у початковий період діяльності органів репатріації у серпні 1944-го – червні 1945 рр.;

- *з'ясувати* характерні риси й особливості радянської пропаганди й агітації серед репатріантів-українців у період їх масового повернення на батьківщину в червні 1945-го – на початку 1946 рр.;

- *простежити* особливості ідеологічно-пропагандистської складової в діяльності органів репатріації в Українській РСР під час проведення цільових репатріаційних кампаній 1946-1947 рр. та у завершальний період їх функціонування в 1948-1953 рр.;

- *узагальнити* результати дослідження ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації в Україні у 1944-1953 рр. і *сформулювати* рекомендації щодо використання цього історичного досвіду для розробки в сучасних умовах ефективної державної інформаційної контрпропагандистської стратегії, здатної протидіяти інформаційній агресії Російської Федерації в умовах неоголошеної війни проти України.

Об'єктом дослідження виступає створена сталінським тоталітарним режимом система ідейно-пропагандистської роботи серед переміщених осіб-українців за межами СРСР і репатріантів на території Української РСР у визначений хронологічний період.

Предметом вивчення в роботі є агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації переміщених осіб в Україні у завершальний період Другої світової війни та в повоєнні роки, її мотивації, завдання, напрямки, форми, методи та особливості реалізації на різних етапах репатріаційного процесу.

Хронологічні рамки дисертації окреслені 1944-1953 рр. Нижня хронологічна межа визначена початком створення у вересні 1944 р. на території Української РСР центральних, регіональних і прикордонних управлінських структур та установ репатріації переміщених осіб, що здійснювали активну ідеологічно-пропагандистську та агітаційну роботу серед репатріантів. Верхню межу дисертації визначила остаточна ліквідація установ репатріації в УРСР у березні 1953 р.

Географічні межі роботи охоплюють територію Української РСР в адміністративних кордонах другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.

Методологія та методи дослідження ґрунтуються на загальних принципах історизму, багатофакторності, об'єктивності й системності, положеннях і принципах, що спираються на досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, враховують концептуально важливі розробки вчених, теоретичні висновки та узагальнення яких сприяли осмисленню й формуванню принципів положень дисертації. Методи дослідження, застосовані дисертантом, залежали передусім від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. Автором широко застосовуються порівняльно-історичний і типологічний методи, метод компонентного аналізу історичних явищ, проблемно-хронологічний метод дослідження. Квінтесенцією застосованого в дисертації методичного набору історичної науки стало використання методу комплексного підходу до предмету дослідження. Ряд конкретних наукових завдань дисертант вирішує за допомогою методичного набору інших наук. При вивченні конкретних кількісних показників діяльності системи органів репатріації активно застосовувалися математичні й статистичні методи.

Наукова новизна дисертації зумовлена постановкою та розробкою історичної проблеми, до цього часу не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження.

У дисертації вперше:

- встановлено пріоритетність ідеологічної складової в діяльності радянських органів репатріації в Україні в роки Другої світової війни і повоєнний період; з'ясовано завдання, що переслідувалися тоталітарним режимом в ході пропагандистської обробки репатріантів-українців;

- на основі аналізу структури радянських органів і установ репатріації в Україні проаналізовано функціональне забезпечення ідеологічної роботи з репатріантами у прикордонній смугі та в областях Української РСР у 1944-1953 рр.;

- висвітлено основні напрямки, форми й методи агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами-українцями, що у досліджуваний період охопила всі без винятку ланки системи репатріації й поширилась на сфери публічного офіційного та приватного особистого спілкування громадян, радіо й друковані ЗМІ, публіцистику, художню літературу й мистецтво;

- виявлено специфіку становлення напрямку ідеологічної роботи серед переміщених осіб з України в організаційний період діяльності радянських репатріаційних структур на території республіки у серпні 1944-го – червні 1945 рр., що характеризувалася її недооцінкою з боку працівників органів репатріації різних рівнів;

- розкрито характерні риси радянської пропаганди й агітації серед поверненців в Україну в період масової репатріації червня 1945-го – початку 1946 рр.; зауважено системний, масовий і багатоаспектний характер ідеологічної роботи з репатріантами;

- простежено особливості ідеологічно-пропагандистської складової в діяльності органів репатріації в Українській РСР у завершальний період їх

функціонування; наголошено на поступовій індивідуалізації агітаційно-пропагандистської роботи у 1946-1953 рр., тобто її переорієнтації на рівень окремого потенційного репатріанта;

У дисертації поглиблено:

- джерельну базу та аналіз історіографії окресленої проблеми.

Набув подальшого розвитку:

- розгляд внутрішніх і міжнародних соціально-економічних і політичних умов за яких тривала репатріація переміщених осіб на територію СРСР і Української РСР у 1944-1953 рр.;

- аналіз організаційної й структурної складових системи радянських органів і установ репатріації переміщених осіб в Україні у досліджуваний період.

Теоретичне й практичне значення дисертації полягає у можливості використання наведених у ній матеріалів і висновків для підготовки монографічних досліджень, узагальнюючих праць з історії України періоду Другої світової війни та повоєнного часу, укладання тематичних збірників документів. Основні положення дисертаційної праці доцільно використати у процесі викладання нормативних і спеціальних курсів у ВНЗ. Дослідження матиме значення для формування об'єктивнішого історичного погляду на явище репатріації в умовах тоталітарного радянського режиму на завершальному етапі війни з Німеччиною і в перші повоєнні роки.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданні кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова. Загальна концепція та окремі змістові блоки дослідження оприлюднювалися автором на щорічних наукових конференціях викладачів і співробітників НПУ імені М. П. Драгоманова у 2012-2015 рр., а також були предметом обговорення на чотирьох всеукраїнських наукових конференціях: IV Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Друга світова війна (1939-1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації», (Київ, 2011); Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Київ, 2015); VIII Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2015); VII Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового й освітнього дискурсу» (Київ, 2015)

Публікації. Основні положення дослідження відображені у 7 одноосібних публікаціях. Серед них 6 статей у фахових виданнях МОН України, одна з яких опублікована у виданні, що індексується міжнародними науково-метричними базами даних. Загальний обсяг опублікованих праць за темою дисертації складає 3,5 ум. др. арк.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Праця складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 251 сторінка (із них: основний текст 185 сторінок, список використаних джерел і літератури 58 сторінок (487 назв); додатки 3 сторінки (3 позиції).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано наукову та суспільну актуальність теми, її пошуковий потенціал, визначені мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, територіальні та хронологічні межі роботи, схарактеризовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, наведено дані про апробацію та структуру дисертації.

У *першому розділі «Методологія, джерела та історіографія дослідження»* з'ясовано спеціальні терміни (переміщені, особи, репатріація, репатріант, пропаганда), розкрито методологічний апарат і методи дослідження, проаналізовано джерельну базу та сучасний стан наукової розробки теми.

Методологічну основу дисертації становлять загальні наукові принципи історизму, проблемно-хронологічного аналізу, багатофакторності, об'єктивності, системності, а також комплексному проблемно-хронологічному підході. Методичний інструментарій визначається специфікою окреслених у праці об'єкту, предмету, мети та конкретних дослідницьких завдань. Порівняльно-історичний метод застосовувався для з'ясування міжнародно-правових аспектів репатріації і позиції радянського уряду, впливу поглядів радянського керівництва на проблему переміщених осіб на формування базових основ режиму репатріації в СРСР у 1944-1953 рр. Історико-генетичне порівняння застосовувалося для вивчення динаміки й особливостей ідеологічно-пропагандистського впливу на переміщених осіб і репатріантів у 1944-1953 рр., дослідження завдань цього напрямку роботи з репатріантами-українцями, особливостей організації та практичної пропагандистської діяльності серед репатріантів. Типологічний метод застосовується в дисертації у вивченні об'єктів, напрямків і засобів ідеологічного впливу на переміщених осіб і репатріантів. При вивченні окремих засобів і методів ідеологічно-пропагандистської роботи з переміщеними особами, репатріантами, іншими категоріями громадян застосовано метод компонентного аналізу історичних явищ. Ряд наукових завдань дослідження автор вирішує за допомогою методів правознавства, зокрема контекстуальна інтерпретація правових актів застосовується дисертантом для конкретно-історичного аналізу змісту урядових постанов, наказів, директив, розпоряджень відомств причетних до забезпечення агітаційно-пропагандистського супроводу процесу репатріації.

Отже, застосований у дисертації методичний набір дозволив автору реалізувати мету та основні завдання дослідження.

Джерельна база дослідження. Для комплексного аналізу ідеологічно-пропагандистської складової в діяльності радянських органів репатріації в Україні у 1944-1953 рр. автором використано переважно неопубліковані архівні документи. Найбільший за обсягом та інформативним потенціалом комплекс документів, що містять інформацію про планування, організацію, проведення й результати агітаційно-пропагандистських заходів, що здійснювалися радянськими органами репатріації різних рівнів серед переміщених осіб і репатріантів з України, зберігається серед матеріалів фонду Р-2 – «Рада Народних Комісарів (Рада Міністрів) Української РСР». В описах 7 (1944-1949 рр.) і 8 (1950-1952 рр.) цього фонду зібрані: нормативні документи та документи загального

організаційного характеру; матеріали діловодства відділу у справах репатріації РНК (РМ) УРСР, що стосуються змісту і результатів агітаційно-пропагандистської роботи; документи діловодства прикордонних і регіональних установ репатріації щодо проведення політичної роботи з контингентом; статистичні матеріали про хід репатріації, що дозволяють простежити зв'язок між інтенсивністю пропагандистського впливу на переміщених осіб і чисельністю контингентів репатріантів.

У фонді 1 («Центральний Комітет КП(б)У») Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) знаходяться різні за типами, характером, походженням і ступенем інформативності документи з питань організації прийому, політичної обробки, агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами на території УРСР, переміщеними особами в західних зонах окупації, членами їхніх родин на батьківщині за 1944-1950 рр.

У Державному архіві Вінницької області (ДАВО) нами використані документи з фонду Р-2700 («Виконком Вінницької обласної Ради депутатів трудящих»). Із документів Державного архіву Житомирської області (ДАЖО) нами використані матеріали фонду Р-2643 («Відділ у справах репатріації при Житомирському виконавчому комітеті обласної Ради депутатів трудящих»). У Державному архіві Волинської області (ДАВоО) дисертантом опрацьовано матеріали фонду Р-6 («Виконавчий комітет Волинської обласної ради депутатів трудящих») за 1946 р. У Державному архіві Київської області (ДАКО) опрацьовано документи Відділу в справах репатріації виконкому Київської облради (ф. Р-880 – «Виконавчий комітет Київської обласної Ради депутатів трудящих»). У Державному архіві Луганської області (ДАЛО), де ми мали змогу працювати ще до російської окупації, вивчено матеріали фонду Р-1779 («Виконком Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих»). Серед документів Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО) ми опрацювали матеріали фонду Р-338 («Виконавчий комітет Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих»), зокрема листування відділу репатріації виконкому Кам'янець-Подільської облради з РМ УРСР з питань ідеологічної роботи з поверненнями. У контексті критики документальних джерел з проблематики дослідження нами використано опис фонду 9526 («Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації») Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) з короткою довідкою про історію органів репатріації СРСР.

До групи використаних автором опублікованих документів належать документальні збірники, окремі матеріали преси за 1944-1953 рр., а також спогади колишніх репатріантів. Першим документальним виданням з нашої теми в СРСР стала брошура-збірник офіційних матеріалів Управління Уповноваженого РНК СРСР з репатріації – «Репатріація радянських громадян»¹. Рішення партійних і державних органів СРСР з питань репатріації переміщених осіб, їх облаштування на Батьківщині частково опубліковані в тематичних збірниках повоєнної доби –

¹ Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. – М., 1945.

«Пропаганда та агітація в рішеннях і документах ВКП(б)»². Усні свідчення колишніх репатріантів містять збірники, опубліковані в Україні у 2000-х рр.³.

Таким чином, основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали документальні та нарративні джерела, що в своїй сукупності є репрезентативними для з'ясування основних аспектів теми і завдань, поставлених дослідником.

Історіографія проблеми. Відверте пропагандистське спрямування офіційних радянських урядових звернень до переміщених осіб, що з'явилися в роки Другої світової війни⁴, вплинуло на характер перших спеціальних публікацій з теми⁵. Пропагандистські аспекти роботи органів репатріації знайшли відображення в мемуарній автобіографічній праці А. Брюханова⁶. Спорадичні згадки про репатріантів знаходимо в узагальнюючих працях радянського періоду⁷ та енциклопедичних виданнях⁸. Чи не перша спроба з'ясувати чисельність радянських переміщених осіб, проаналізувати їх настрої щодо повернення в СРСР, організаційні кроки влади на цьому шляху належить В. Земскову⁹.

Після краху СРСР вивчення теми репатріації радянських переміщених осіб набуває нової якості передусім у Росії, де історіографія цієї проблеми у 1990-х – 2000-х рр. поповнилися працями В. Земскова, А. Шевякова, П. Поляна, М. Семиряги, М. Дембіцького, О. Бічехвоста, В. Пянкевич, Ю. Арзамаскіна, Н. Арзамаскіної, І. Гребенщікової, В. Шевченка¹⁰. Регіональні аспекти репатріації

² Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б): Сборник документов. – М., 1947. – С. 486-487.

³ Невигадане: Усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Райдер, 2004. – 236 с.; «...То була неволя»: Спогади та листа остарбайтерів / Гол. ред. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України. – К., 2006.

⁴ Интервью Уполномоченного Совнаркома СССР по делам репатриации советских граждан из Германии и оккупированных ею стран генерал-полковника Ф. И. Голикова // Правда. 1944. – 11 ноября. – С. 2.

⁵ Лабин Л. О. О перемещенных лицах / Л. О. Лабин // Новое время. – 1947. – № 21. – С. 1-3.

⁶ Брюханов А.И. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан / А. И. Брюханов; лит. обработка М. Виленского. – М., 1958.

⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. - В 6-ти т. / Ред. комис.: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М., 1960-1965; История Второй мировой войны. 1939-1945. – В 12-ти т. – М., 1973-1982; Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945). – К., 1977.

⁸ Великая Отечественная война 1941-1945 гг. Энциклопедия. – М., 1985.

⁹ Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. В.Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26-41.

¹⁰ Земсков В. Н. Репатриация советских граждан в 1945-1946 годах. Опираясь на документы / В.Н. Земсков // Россия XXI. – 1993. – № 5. – С. 74-81; Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан / В.Н. Земсков // Война и общество, 1941-1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. Кн. 2-я. – М., 2004. – С. 331-358; Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920-1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. – М., 1994. – С. 195-222; Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтерів на чужбині и на родині / П.М. Полян – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002; Семиряга М. И. Судьба советских военнопленных / М. И. Семиряга // Вопросы истории. – 1995.

остарбайтерів і військовополонених досліджують І. Говоров, О. Вертилецка, В. Альбов І. Толстих, А. Суслов¹¹.

Здобутки західної історіографії нашої теми репрезентують праці М. Еліота, Н. Бетелла, Н. Толстого-Мілославського, В. Якобмайера, У. Гьокен-Гайдль, а також спільний австрійсько-російський проект «Раби Гітлера – зрадники Сталіна. Аспекти репресій щодо примусових робітників і військовополонених»¹². Згадані роботи в основному присвячені проблемі перебування переміщених осіб у країнах Західної Європи після закінчення Другої світової війни та їх примусовій репатріації до СРСР. Чинник переміщених осіб-біженців у повоєнній міжнародній

– № 4. С. 19-33; Дембицкий Н.П. Советские военнопленные в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.П. Дембицкий; Ин-т военной истории МО РФ. – М., 1996; Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944-1953гг.): монография / А.Ф. Бичехвост. – Саратов, 2008; Пьянкевич В. М. Репатриации и труд военнопленных как источник восстановления экономики СССР после Второй мировой войны: Монография / В. М. Пьянкевич. – Спб, 1999; Арзамаскин Ю. Н. Деятельность советских государственных и военных органов репатриации в 1944-1953 гг.: дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Ю. Н. Арзамаскин; Военный ун-т. – М., 2000; Арзамаскина Н. Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945-1950 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.Ю. Арзамаскина / Военный ун-т. – М., 2007; Гребенщикова И. В. Организационно-правовые основы осуществления репатриации в СССР: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И.В. Гребенщикова; МВД РФ. ГОУВПО Уральский юридический ин-т. – Екатеринбург, 2009; Шевченко В. В. Деятельность лагерей специального назначения НКВД СССР в 1941-1946 гг.: дис. канд... ист. наук.: 07.00.02 / В. В. Шевченко; Волгоградский гос. ун-т. – Волгоград, 2010.

¹¹ Говоров И. В. Репатриация на Северо-западе РСФСР 1944-1949 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Игорь Васильевич Говоров; Санкт-Петербургский ун-т МВД РФ. – СПб., 1998; Вертилецкая Е. В. Репатрианты в Свердловской области в 1944 – начале 1950-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Елена Валерьевна Вертилецкая; Уральский государственный ун-т им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2004; Альбов В. Ю. Фильтрация в Сталино. Нижегородцы в ПФЛ № 240 / В.Ю. Альбов // Материалы VIII чтений памяти профессора Н.П. Соколова: Сб. научных тр. / Отв. ред. Е. А. Молев. – Нижний Новгород, 2002. – С. 215-220; Толстых И. Н. Репатрианты Новгородской области в 1944-1948 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Игорь Николаевич Толстых; Новгородский гос. ун-т им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2005; Суслов А. Б. Спецконтингент в Пермской области, 1929-1953 гг. / А. Б. Суслов. – М., 2010.

¹²Elliot M. R. The repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944-1946 / M. R. Elliot. – University of Kentukki, 1974; Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е.С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т.7; Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland 1941-1945 / W. Jacobmeyer // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65; Goeken-Haidl Ulrike. Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen: Klartext-Verl, 2006; Ruggenthaler Peter. Hitlers Sklaven – Stalins Verräter. Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen. Eine Zwischenbilanz / P. Ruggenthaler, M. Iber Walter. – Studienverlag, Innsbruck-Wien-Bozen, 2010.

політиці вивчає М. Дичок, а в дисертації М. Блеквела йдеться про киян-репатріантів, яким заборонялося повертатися до столиці України¹³.

Важливе місце у становленні вітчизняної історіографії проблеми репатріації переміщених осіб посідають праці М. Ковалю¹⁴, історіографічні й методологічні статті О. Лисенка¹⁵, праці О. Буцько¹⁶. С. Гальчак узагальнив діяльність партійно-радянських органів із облаштування оstarбайтерів-українців на Поділлі та Волині, дослідив аспект їх ідеологічної обробки, розкрив ставлення тоталітарного режиму до репатріантів¹⁷. Вітчизняна історіографія проблеми на межі 1990-х – 2000-х рр. поповнилася дослідженнями Л. Стрільчук, О. Забродець, Т. Лапан, М. Куницького, Т. Пастушенко¹⁸. Організацію та діяльність ПФП НКВС СРСР на

¹³ Dyczok M. The grand alliance and Ukrainian refugees / M. Dyczok. – Oxford, 2000; Blackwell M. Regime City Of The First Category : The Experience Of The Return Of Soviet Power To Kyiv, Ukraine, 1943-1946 / Martin J. Blackwell. – Indiana University, 2005.

¹⁴ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Монографія / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999; Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М.В. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9, 10.

¹⁵ Лисенко О.Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О. Є. Лисенко // «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – С. 7-14.

¹⁶ Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944 - 1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 143-158.; Буцько О.В. «С возвращеньцем»: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148-162.

¹⁷ Гальчак С.Д. Украинские оstarбайтеры подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С.Д. Гальчак. – Винница: Меркьюри-Подолье, 2009; Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.) / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюри-Поділля, 2009; Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Сергій Дмитрович Гальчак; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012.

¹⁸ Стрільчук Л. В. Українські біженці та переміщені особи після Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Людмила Василівна Стрільчук; Волинський державний ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999; Забродець О. В. Волинські оstarбайтери (1941-1945 рр.) / О. В. Забродець // Волинь у Другій світовій війні: 36. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М.М. Кучерепа. – Луцьк, 2005. – С. 107-126; Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) / Т. Д. Лапан // Ефективність державного управління: 36. наук. праць Львівського регіонального ін-ту держ. управління Нац. академії держ. управління при Президентові України / За заг. ред. А. О. Чемериса. Вип. 5. – Львів, 2004. – С.164-174; Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія / М. П. Куницький. – Луцьк, 2007; Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праці, репатріація (1942-1953) / Т.В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009; Пастушенко Т.В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Т. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол. В.А. Смолій (голова); НАН України. Ін-т історії України. – К., 2011. – Кн. 2.

території Української РСР у 1944-1947 рр., а також нормативно-правове регулювання процедури перевірки переміщених осіб вивчав О. Потильчак¹⁹. Організаційні аспекти діяльності радянських органів репатріації УРСР досліджує Н. Мелешко²⁰. Забезпечення робочою силою репатріантів повоєнного відновлення промисловості й транспорту України досліджує І. Ветров²¹. Пропагандистські та контрпропагандистські заходи нацистської Німеччини та СРСР на теренах окупованої України в роки Другої світової війни стали предметом вивчення в працях О. Салати²². Особливості вербувальної кампанії з набору робочої сили для Третього рейху на Півдні України, специфіку використання праці радянських громадян у Німеччині та Румунії досліджує В. Чернявський²³.

Отже, науковий доробок попередників переважно стосується загальних проблем репатріації оstarбайтерів і військовополонених та її організаційного забезпечення тоді як питання ідеологічної й агітаційно-пропагандистської діяльності серед переміщених осіб з України залишаються малодослідженими.

У другому розділі «Ідейно-пропагандистська складова в роботі радянських органів репатріації в Українській РСР в роки Другої світової війни і повоєнний період» висвітлено місце і роль ідеологічної роботи в діяльності радянських органів репатріації в Україні в роки Другої світової війни і повоєнний період, завдання, що переслідувалися тоталітарним режимом в ході пропагандистської обробки репатріантів-українців; проаналізовано функціональне забезпечення ідеологічної роботи з репатріантами у 1944-1953 рр.

У період Другої світової війни у Європі десятки мільйонів військовополонених, біженців, добровільних і примусових трудових мігрантів, евакуйованих громадян опинилися в статусі переміщених осіб. Лише за офіційними радянськими даними із 5,26 млн. осіб вигнаних нацистами на примусові роботи з окупованих територій СРСР понад 2,4 млн. осіб (майже 46 %) походили з України. Із понад 2 млн. уцілілих радянських військовополонених понад чверть становили етнічні українці, або ж вихідці з УРСР. Сенс репатріації

¹⁹Потильчак О. В. Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1944-1947 рр.): історичний аспект / О. В. Потильчак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. - № 202. - Ч. 2. - Черкаси, 2011. - С. 124-131; Потильчак А. В. Проверочно-фильтрационные пункты НКВД-МВД в системе учреждений репатриации перемещенных лиц на территории Украины в 1944-1947 гг. / А. В. Потильчак // Историк и его время. Памяти проф. В.Б. Конасова: сборник ст. / под. ред. В. В. Попова; сост. А. Л. Кузьминых. - Вологда, 2010. - С. 305-316.

²⁰ Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Мелешко Наталія Борисівна / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014.

²¹ Ветров І. Г. Донбас 1943-1950 рр.: Відновлення промислової і транспортної інфраструктури / І. Г. Ветров, О. С. Лисенко, Т. В. Шелейко. - К., 2016.

²² Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941-1944 рр.) / О.О. Салата. - Донецьк, 2010.

²³ Чернявський В. В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941-1945 рр.) дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернявський Валерій Валерійович / МОН України, МДУ імені В.О. Сухомлинського. - Миколаїв, 2013.

для сталінського режиму полягав як в економічній (бажанні влади залучити трудовий ресурс повернених до відбудови економіки) так і в ідеологічній площині. Ідеологічна загроза, що її вбачали у самому факті тривалого перебування радянських громадян поза межами країни, в логіці тоталітарного режиму переважувала економічні розрахунки. Головним засобом протидії «ідеологічним диверсіям заходу» радянські лідери визначили активну й цілеспрямовану політично-пропагандистську роботу на всіх етапах репатріаційного процесу. Для організаторів репатріації переміщені особи з України становили ідеологічно проблемний контингент у роботі з яким особливо важило врахування історичних реалій, що демонстрували як перешкоди (ментальна й ціннісна дезінтеграція українців; суперечливий досвід перебування поза межами рідної землі) так і сприятливі для репатріації чинники – традиційний патріархальний уклад українського селянства і тотальний інформаційний «голод». Саме на нейтралізацію негативних й активізацію позитивних для репатріації чинників і спрямовувалася інформаційна контрпропаганда, розпочата в радянському публічному просторі від початку масової депортації цивільного населення окупованих територій на примусові роботи до рейху у 1942 р. Її основні теми: планування експлуатації примусових робітників; практика насильницького вербування та вивезення; трагічний досвід перебування в нацистському рабстві; активний і пасивний опір населення окупованих територій мобілізаційним заходам і примусовій праці в рейху та невідворотність покарання нацистських злочинців.

У листопаді 1944 р. уповноважений РНК СРСР у справах репатріації П. Голіков оприлюднив урядове звернення до радянських переміщених осіб. Намагаючись переконати людей повертатися на батьківщину він запевняв, що вимушена праця на ворога не буде підставою для притягнення до кримінальної відповідальності. Висловлена позиція була покладена в основу всіх інших пропагандистських заходів радянської програми репатріації.

Схвалений у Ялті в лютому 1945 р. принцип обов'язкової репатріації часто демотивував працівників радянських органів репатріації проводити змістовну агітацію контингенту. Від кінця серпня 1944 р. до початку червня 1945 р. ідеологічно-пропагандистська обробка репатріантів або не проводилася взагалі, або до межі формалізувалася. Уряд СРСР волів якнайшвидше поповнити трудовими ресурсами відновлення зруйнованої війною економіки.

Зростання потоку репатріантів у др. пол. 1945 р. ускладнювало завдання їх індоктринації. Носіїв індивідуальних практик життя за кордоном у країні ставало все більше, що загрожувало режиму дестабілізацією соціальних настроїв і стало каталізатором ідеологічної роботи з репатріантами. 29 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У схвалив постанову «Про політичну роботу серед репатрійованого населення».

Для організації ідеологічної роботи з репатріантами в жовтні 1944 р. у складі Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріантів створили політично-просвітницький відділ. 39 його штатних працівників планували, розробляли, координували й контролювали виконання низовими органами репатріації заходів політичної, агітаційно-пропагандистської та культурно-просвітницької роботи серед переміщених осіб.

Відділ у справах репатріації у структурі РНК УРСР (завідувач – М. Зозуленко) був організований ще на початку вересня 1944 р., проте в його структурі окремого ідеологічного сектору не створили. За агітаційно-пропагандистську роботу з репатріантами на прикордонних перевірконо-фільтраційних пунктах (ПФП) НКВС СРСР безпосередньо відповідали замполіти, а працювали з людьми агітатори. Функцію контролю ефективності політичної роботи на збірно-пересильних пунктах (ЗПП) НКО СРСР республіканський уряд поклав на спеціально створений інститут уповноважених РНК УРСР і ЦК КП(б)У. Власне ж пропагандистська робота на пунктах покладалася на організаторів-агітаторів. Політично-масовою роботою серед репатрійованих громадян на місцях проживання опікувалися відділи репатріації виконкомів обласних рад. За організовану зустріч і політичну агітацію репатріантів на обласних приймально-розподільчих пунктах (ПРП) відповідали старші помічники начальників пунктів із політичної роботи, а практична реалізація цих завдань покладалася на позаштатних агітаторів і рядових комуністів – працівників пунктів.

Об'єктом пропагандистського впливу виявились як самі переміщені особи-українці поза межами СРСР так і репатріанти на території республіки, члени родин потенційних поверненців, їхні родичі і близькі, особи з довоєнного оточення. Інструментами політичної пропаганди та агітації серед переміщених осіб з України стали конкретні засоби, (форми й прийоми) ідеологічної роботи. Зокрема, основними серед них були: усне слово агітатора (виступи й промови, бесіди, політінформації, «читки» газет), друкований текст (урочисті гасла і листівки, преса і книговидавання, індивідуальне читання), радіо (прослуховування радіопередач загального характеру, спеціалізована радіопропаганда), статичні й динамічні засоби образного впливу (портретна наочність, агітаційні плакати, фотогазети, фотовітрини, фотовиставки, фотоальбоми, документальне і художнє кіно), культурно-масові розважальні заходи (концерти художньої самодіяльності, театральні вистави), листування родичів і близьких із переміщеними особами за кордоном.

Отже, ідеологічно-пропагандистська робота з переміщеними особами і репатріантами-українцями в роки Другої світової війни і повоєнний період посідала одне з ключових місць в діяльності відповідних радянських органів і установ.

У третьому розділі «Зміст і особливості ідейно-пропагандистської роботи радянських органів репатріації серед репатріантів з України у 1944-1946 рр.» з'ясовано загальні риси та особливості агітаційно-пропагандистської роботи серед поверненців в Україну в початковий період діяльності органів репатріації та у період масового перебігу цього процесу.

На тлі інтенсивної розбудови вертикалі репатріаційних органів і установ восени 1944-го – навесні 1945 р. ідеологічна робота з контингентом характеризувалася відверто слабкою організацією. Через дефіцит матеріально-технічних ресурсів і кадровий голод політично-масова робота на ПФП була обмеженою і несистемною, місце найпоширенішого засобу ідеологічної обробки репатріантів посіла усна пропаганда та агітація, а випадки використання засобів образного впливу (кінопропаганда чи театраль-но-концертна діяльність) узагалі

були поодинокими, практично не застосовувалися й засоби радіопропаганди. До суб'єктивних причин слабкої організації політично-масової роботи з репатріантами-українцями в цей період автор відносить і недооцінку багатьма працівниками органів репатріації на місцях важливості агітації, пропаганди та культурно-масової роботи з репатріантами як складової їх політичної індоктринації в процесі повернення на батьківщину.

У період масового повернення переміщених осіб-українців на батьківщину (червень 1945-го – початок 1946 рр.) агітаційно-пропагандистська робота значно активізується й набуває виразного контрпропагандистського характеру. Її основними напрямками стають: індоктринація (нейтралізація наслідків нацистської пропаганди та пропаганди українських політичних і громадських організації зарубіжжя у таборах репатріації в західних окупаційних зонах), заохочення репатріантів до участі у відновленні й зміцненні органів радянської влади, мобілізація всього населення на швидку відбудову господарства, виховання радянського патріотизму. Етап масової репатріації припав на переддень «холодної війни» між СРСР і країнами Заходу, а відтак ідеологічно-пропагандистська діяльність серед переміщених осіб і тих, хто повернувся на батьківщину, за задумом радянського керівництва мала стати «найкращою та дієвою зброєю» у цьому протистоянні. На тлі активізації в цей період друкованої, візуальної та образної пропаганди, усний пропагандистський вплив на переміщених осіб і репатріантів зберігає свою пріоритетність.

Від початку 1946 р. усна пропаганда втрачає провідне значення й місце в загальному контексті ідеологічної роботи з ними. Виняток становили окремі репатріаційні кампанії 1946-1947 рр., коли до УРСР поверталися громадяни української національності з Франції, Бельгії, Румунії та Болгарії. На період їх перевезення у місцях компактного збору, в ешелонах і на кораблях, а також на нечисленних тоді прикордонних ПФП і ЗПП, обласних ПРП у межах України активізувалася робота агітаторів засобами усної пропаганди – організовувалися мітинги, читалися лекції, проводилися читки газет і бесіди з репатріантами.

У четвертому розділі «Агітація за повернення переміщених осіб в Українську РСР у 1947-1953 рр.» розкрито особливості пропагандистської діяльності серед переміщених осіб з України під час проведення цільових репатріаційних кампаній 1946-1947 рр. і в завершальний період функціонування органів репатріації.

Зі спадом потоку репатріантів наприкінці 1946 р. і припиненням діяльності установ репатріації в республіці поступових змін зазнали методи й форми масово-політичної роботи з репатріантами-українцями як на території УРСР так і за кордоном. Певний час республіканські органи, скоріше за інерцією, продовжували «контролювати» хід політичної і культурно-масової роботи серед репатрійованих громадян. Характерна для періоду 1944-1946 рр. масова агітаційна робота у 1947 р. була згорнута, а основний її вектор перенесли на українців, які знаходилися в таборах для переміщених осіб у західній Європі. Основними каналами пропагандистського впливу на них у цей період були: радіозвернення і виступи репатрійованих українців, урядовців, діячів науки і культури УРСР із закликом до співвітчизників повертатися на батьківщину;

особисте листування переміщених осіб з родичами, друзями і колегами по довоєнній праці, товаришами, які повернулися додому; україномовні агітаційно-пропагандистські друковані видання, плакати та листівки, документальні й художні кінофільми що розповсюджувалися та демонструвалися у таборах репатріації в Західній Європі. Усі пропагандистські матеріали ретельно готувалися й проходили жорсткий ідеологічний контроль. Політична агітаційна робота радянських органів репатріації у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. усе більше набувала контрпропагандистського стилю. Українська антирадянська пропаганда у таборах для переміщених осіб постійно моніторилась. За результатами цих спостережень приймалися оперативні рішення щодо організації контрпропагандистської роботи через радіо, пресу інші інформаційні канали.

Із ліквідацією у березні 1953 р. репатріаційних структур в УРСР організована політична робота з переміщеними особами-українцями була згорнута, а розповсюдження вже виготовленої друкованої продукції агітаційного характеру уряд доручив Українському товариству культурних зв'язків із закордоном.

Таким чином, організація ідеологічно-пропагандистських заходів, спрямованих на переміщених осіб-українців, на різних етапах репатріації характеризувалася особливостями зумовленими їх чисельністю, інтенсивністю руху репатріантів і матеріально-ресурсними можливостями влади.

Опрацювавши джерельну базу і фактографічний матеріал дисертант дійшов таких **висновків**:

– Огляд документальних і наративних джерел з проблеми дослідження засвідчує їх достатню повноту для комплексного розкриття предмету, мети і завдань дисертації.

Аналіз стану наукової розробки проблеми дає підстави виділити в розвитку її радянської історіографії два періоди (перший: серед. 40-х рр. – серед. 80-х рр. ХХ ст.; другий: серед. 80-х – поч. 90-х рр.). Праці першого періоду наскрізь пропагандистські, в них репатріація як історична проблема не вивчалася. У зарубіжній історіографії др. пол. ХХ ст. тема радянських переміщених осіб розроблялася переважно в контексті їх примусової репатріації. Розпад СРСР спричинив активізацію вивчення проблеми як в Росії так і на Заході. Новітня вітчизняна історіографія розглядає репатріацію українців переважно в контексті повернення на батьківщину остарбайтерів. Малодослідженими залишаються питання ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації переміщених осіб в Україні у 1944-1953 рр., що й визначило наукову актуальність обраної проблеми.

– Питання ДР у Європі на завершальному етапі Другої світової війни стало гуманітарною проблемою, що потребувала негайного вирішення. Ялтинський компроміс щодо безумовного повернення мільйонів цих людей у країни свого походження надавав проблемі репатріації виразного політико-ідеологічного змісту, адже далеко не всі громадяни СРСР зі статусом ДР прагнули повернення. Ці обставини актуалізували значення контрпропагандистських і пропагандистських заходів щодо переміщених осіб і репатріантів. Повертаючи переміщених осіб радянський уряд не лише планував використати їх трудовий

ресурс для відбудови зруйнованої країни, але й мав намір не допустити перетворення ДР на об'єкт індоктринації з боку західних демократій.

Важливість українського контексту репатріації визначалася не тільки чисельністю вихідців з України у загальній масі радянських переміщених осіб, але й необхідністю для влади враховувати як негативні (ментальна, політична й ціннісна дезінтеграція українців, суперечливі практики життя за кордоном) так і сприятливі для репатріації (традиційний патріархальний уклад українського селянства і тотальний інформаційний голод) чинники.

– Організаційне забезпечення ідеологічної обробки переміщених осіб і репатріантів покладалося на створений у структурі Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріантів політично-просвітницький відділ, працівники якого розробляли, координували й контролювали конкретні агітаційно-пропагандистські заходи по всій вертикалі роботи з цим контингентом. У суворо централізованій моделі радянського партійно-державного апарату сфера ідеології апріорі завжди вважалася пріоритетом центральної влади. Саме тому у структурі відділу репатріації РНК УРСР окремого сектору пропагандистської роботи так і не створили, а функції і завдання республіканських органів репатріації полягали в трансляції ухвалених рішень і їх виконанні на місцях.

На прикордонних ПФП і обласних ПРП організація і проведення заходів агітаційно-пропагандистського спрямування покладалася на заступників начальників пунктів із політичної роботи, а безпосередньо з людьми працювали позаштатні агітатори – члени місцевих партійних осередків, або комуністи тимчасово відряджені партійними комітетами різних рівнів. На прикордонних ЗПП контроль за ідеологічною роботою здійснювали уповноважені ЦК КП(б)У і РНК УРСР, а проведення ідеологічної обробки репатріантів доручили відрядженим із областей організаторам-агітаторам.

На початковому етапі репатріації і в період її масового перебігу основним суб'єктом ідеологічного впливу були безпосередньо репатріанти. Водночас, через обов'язковий характер репатріації влада недооцінювала важливості агітаційно-пропагандистської роботи серед переміщених осіб у таборах західних зон окупації Німеччини та Австрії. У 1946-1953 рр. коло об'єктів ідеологічної обробки в ході репатріаційного процесу розширилося за рахунок включення в його орбіту репатрійованих громадян, родичів, друзів і колег переміщених осіб, усіх, хто в тій чи іншій формі міг долучитися до формування в суспільстві потрібної владі громадської думки щодо їхнього повернення на батьківщину.

Інструментами політичної пропаганди та агітації в ході репатріаційного процесу стали: усне спілкування агітаторів і репатріантів (публічні виступи, промови, читання, політінформації, бесіди); пропаганда друкованим словом (періодика, політична та художня література); радіопропаганда; візуальна агітація (гасла, політичні плакати, портрети, документальне та ігрове кіно), культурно-розважальні форми (концерти художньої самодіяльності, театральні вистави самодіяльних колективів); особисте листування громадян зі переміщеними особами за кордоном.

– Становлення системи ідеологічної роботи з репатріантами співпало в часі з етапом розбудови на території УРСР прикордонних ПФП і ЗПП, обласних ПРП й

урядової управлінської вертикалі відділів у справах репатріації у вересні 1944-го – червні 1945 р. Процес характеризувався гострим браком найнеобхідніших матеріальних ресурсів і технічного оснащення, нестачею кадрів агітаторів і пропагандистів, порівняно незначною чисельністю поверненців, слабкою організацією, нерозумінням і недооцінкою важливості політичної роботи серед репатріантів на тлі головного завдання – якнайскорішого повернення переміщених осіб до СРСР.

– Багатократне зростання чисельності репатріантів у др. пол. 1945 р. актуалізувало проблему політико-ідеологічного тиску на них. Від літа 1945 р. в ідеологічно-пропагандистській обробці репатріантів з'являється системність, спланованість, централізоване фінансування, підконтрольність і звітність, зростає рівень ідеологічно-пропагандистського забезпечення репатріаційного процесу, запроваджується системний моніторинг політичних настроїв і поведінки репатріантів. Пріоритетними формами пропагандистського впливу залишалися словесні, друкована продукція, зокрема російськомовна й україномовна періодична преса, художня література і публіцистика, наочність, що поступово спеціалізується в суто репатріаційній тематиці. Поширюється радіопропаганда, образні агітаційні засоби, особливо кінопропаганда шляхом демонстрації художніх і документальних кінофільмів радянського виробництва, культурне дозвілля, концертно-театральні заходи та ігрові форми.

– Із припиненням на поч. 1946 р., масового потоку репатріантів на територію УРСР репатріація набуває характеру окремих організованих кампаній на добровільній основі. Вектор пропагандистського впливу поступово переноситься з прикордонних установ репатріації та обласних ПРП, що ліквідуються, до таборів переміщених осіб у Західній Європі й місць проживання та праці репатрійованих громадян в Україні. Пріоритетності в ідеологічній роботі з репатріантами у 1947-1953 рр. набувають: обов'язкове працевлаштування поверненців, їх виховання в трудовому колективі, кар'єрний рух працюючих репатріантів, обрання вчорашніх переміщених осіб депутатами різних рівнів, освіта і навчання репатріантів, організація їх масової підписки на державні позики. Характерними організаційними новаціями в ідеологічній роботі з переміщеними особами стають: контроль її методичного наповнення, розробка конкретних рекомендацій, вдосконалення управління процесом з боку партійних комітетів і радянських органів, формування рекомендованого комплексу заходів ідеологічної та агітаційно-пропагандистської спрямованості та робота з локальними громадами українців-переміщених осіб на заході. Проблем ідеологічній роботі з ДР і репатріантами додавали: відсутність спеціалізованої та цілеспрямованої роботи з репатріантами на багатьох підприємствах і в трудових колективах; антирадянські контрпропагандистські зусилля підпілля ОУН-УПА в західноукраїнському регіоні; компрометація пропагандистських зусиль реальним становищем поверненців на місцях і ставленням до них з боку місцевої влади; індивідуальне неприйняття репатріантами радянської системи та розчарування побаченим на батьківщині.

Після 1947 р. усна пропаганда в ідеологічній роботі з репатріантами поступається місцем масованій радіопропаганді, організації листування з

переміщеними особами за кордоном, масовій друкованій агітаційній продукції, спеціалізованій пропаганді й засобами кіно. Більшість репатріантів поверталися до України з територій контрольованих СРСР, а відтак ефективність агітації за повернення в західних зонах окупації та в країнах Західної Європи виглядає сумнівною.

– Узагальнення історичного досвіду ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації в Україні у 1944-1953 рр. дозволило сформулювати *рекомендації* щодо його використання для розробки в сучасних умовах ефективної державної інформаційної контрпропагандистської стратегії, здатної протидіяти інформаційній агресії Російської Федерації проти України. *По-перше*, має бути забезпечена безумовна монополія українських державних і недержавних ЗМІ в інформаційному просторі держави. *По-друге*, держава має підтримувати й заохочувати інформаційний плюралізм у ЗМІ, сприяти багатоманітності думок і конкурентності інформаційного контенту. *По-третє*, українські ЗМІ за державної підтримки та участі приватних вітчизняних інвесторів, мають посісти активну позицію в міжнародному іномовному інформаційному просторі, використовуючи для цього всі доступні канали трансляції.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

1. Андреев А. С. Методи і форми ідеологічної та агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації «переміщених осіб» на території України у 1945 р. / А. С. Андреев // Гілея. Науковий вісник: Зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 72(5). – С. 147-154.

2. Андреев А. С. Ідеологічна та агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» української національності, що поверталися з Франції у 1946 році / А. С. Андреев // Вісник аграрної історії. Зб. наук. праць. – 2013. – № 6-7. – С. 211-221.

3. Андреев А. С. Ідеологічно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації «переміщених осіб» на території УРСР у 1945 році: стратегія, перебіг та організаційні висновки / А. С. Андреев // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 284-297.

4. Андреев А. С. Деякі аспекти ідеологічної роботи серед дітей-репатріантів на території України у повоєнний період / А. С. Андреев // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 11. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 7-14.

5. Андреев А. С. Діяльність організаторів-агітаторів радянських органів репатріації «переміщених осіб» на початковому етапі репатріації (1945-1946 рр.) / А. С. Андреев // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науковий збірник. – К., 2014. – № 7(69). – С. 71-76.

6. Андреев А. С. Идеологично-пропагандистська складова в радянській політиці репатріації «переміщених осіб» у період Другої світової війни 1939-1945 рр.: український контекст / А. С. Андреев // Гілея. Науковий вісник: Зб. наук. праць. – К., 2016. – Вип. 106(3). – С. 73-79.

7. Андреев А. С. Періодична преса в ідеологично-пропагандистській діяльності радянських органів репатріації в Україні (1944-1946 рр.) / А. С. Андреев // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець. – Житомир: Полісся, 2015. – С. 50-53.

АНОТАЦІЇ

Андреев А.С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944-1953). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2017.

У дисертації комплексно досліджено мотивації, напрямки, форми, методи та особливості агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації серед переміщених осіб з України у 1944-1953 рр. На основі опрацьованої джерельної бази встановлено місце і роль ідеологічної складової в діяльності радянських органів репатріації в Україні. Дисертантом з'ясовано коло завдань, що переслідувалися тоталітарним режимом у ході пропагандистської обробки репатріантів-українців, проаналізовано функціональне забезпечення ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами у прикордонній смузі та в областях Української РСР, висвітлено її об'єкти, основні напрямки, форми й методи.

Автором сформульовано рекомендації щодо використання вивченого історичного досвіду для розробки в сучасних умовах ефективної державної інформаційної контрпропагандистської стратегії, здатної протидіяти інформаційній агресії Російської Федерації проти України.

Ключові слова: переміщені особи, репатріація, репатріант, радянські органи репатріації, ідеологія, агітація, пропаганда.

Андреев А. С. Идеологически-пропагандистская деятельность советских органов репатриации среди «перемещенных лиц» с Украины (1944-1953). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2017.

В диссертации комплексно исследованы мотивации, направления, формы, методы и особенности идеологически-пропагандистской деятельности советских управленческих органов и учреждений репатриации среди перемещенных лиц с Украины в 1944-1953 гг. На основе изученных источников установлено место и

роль идеологической составляющей в деятельности советских органов репатриации в Украине. Диссертантом выяснен круг задач, которые преследовались тоталитарным режимом в ходе пропагандистской обработки репатриантов-украинцев, проанализированы функциональное обеспечение идеологической и агитационно-пропагандистской работы с репатриантами в пограничной полосе и в областях Украинской ССР, изучены ее объекты, основные направления, формы и методы.

Установлено, что судьба перемещенных лиц на завершающем этапе Второй мировой войны стала острой гуманитарной проблемой, которая требовала немедленного решения. Достигнутый лидерами стран Антигитлеровской коалиции компромисс заключался в безоговорочном возвращении миллионов этих людей в страны своего происхождения, а сама проблема репатриации приобретала еще и политико-идеологическое значение. Важность украинского контекста репатриационной проблематики для политического руководства СССР определялась как численностью этого национального контингента в общей массе перемещенных лиц, так и его идеологической дезинтегрированностью. Особое значение здесь имело внимание к историческим, политическим, этнокультурным, ментальным реалиям и потенциальным факторам могущим повлиять на решение соотечественников вернуться на родину.

Организационное обеспечение идеологической и агитационно-пропагандистской обработки перемещенных лиц и репатриантов возлагалось на специальное структурное подразделение созданного в октябре 1944 г. Управления Уполномоченного СНК СССР по делам репатриации – политпросветотдел. Функции и задачи республиканских органов заключались в простой трансляции, инструментализации и реализации на местах принятых наверху решений.

На начальном этапе репатриации и в период её массового проведения основным объектом идеологического сопровождения этого процесса были собственно репатрианты. В 1946-1953 гг. круг объектов идеологической обработки расширился за счет включения в его орбиту уже репатриированных граждан, членов семей потенциальных репатриантов, их родственников и близких, людей из довоенного окружения, всех, кто в той или иной форме мог приобщиться к формированию в обществе нужного режиму общественного мнения относительно репатриантов и их возвращения на родину.

Инструментами политической пропаганды в ходе репатриации стали конкретные средства, формы и приемы идеологической работы, включавшие испытанный арсенал преимущественно вербальных, текстовых и изобразительных средств пропагандистского воздействия.

Техническая необеспеченность, отсутствие печатных и визуальных средств агитации стали причиной того, что в начале репатриации наиболее распространенным средством идеологической обработки переселенцев стала устная пропаганда. Со второй половины 1945 г. в идейно-пропагандистской работе с репатриантами появляется системность, плановость и централизованное финансирование из государственного бюджета. Возрастет уровень контроля и участия в этом процессе партийных и государственных органов различных уровней, а также уровень идеологического обеспечения репатриационного

процесса, вводится системный мониторинг политических настроений и поведения репатриантов с целью оценки уровня потенциальной идеологической угрозы от них.

С прекращением в 1946 г. массового потока репатриантов и переходом к репатриации на добровольной основе вектор пропагандистского воздействия переносится на лагеря перемещенных лиц в Западной Европе и места проживания и работы репатриированных граждан в Украине, а политическая агитация все больше приобретает признаки контрпропаганды.

Автором сформулированы рекомендации по использованию проанализированного исторического опыта для разработки в современных условиях эффективной государственной контрпропагандистской стратегии, способной противодействовать информационной агрессии Российской Федерации против Украины.

Ключевые слова: перемещенные лица, репатриация, репатриант, советские органы репатриации, идеология, агитация, пропаганда.

Andreev A. S. Agitational and propagandistic activities of the Soviet repatriation authorities among the "displaced persons" from Ukraine (1944-1953) – Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2017.

Motivation, directions, forms, methods and features of agitational and propagandistic activities of the Soviet repatriation authorities among the "displaced persons" from Ukraine during 1944-1953 have been comprehensively investigated in the dissertation. The place and the role of ideological component of the Soviet repatriation authorities in Ukraine are analyzed on the basis of processed sources. The author has found the range of tasks that were persecuted by the totalitarian regime during the propagandist processing of the Ukrainian repatriates. Functional providing, objects, main directions, forms and methods of ideological, agitational and propagandistic activities among repatriates in the border zone and in areas of the Ukrainian SSR have been analyzed.

The author has formulated some recommendations for usage of gained historical experience to develop effective public informational strategy that can counteract the informational aggression of the Russian Federation against Ukraine under current conditions.

Keywords: displaced persons, repatriation, repatriate, Soviet repatriation authorities, ideology, agitation, propaganda.

Підписано до друку 24.03.2017 р. Формат 60x84/16.
Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Тир. 100 прим. Зам. № 091.
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26